

L. NAGY ZSUZSA

„Középosztály”, kispolgárság a két világháború között (A francia társadalomtörténeti irodalomról)*

Tudva, hogy a francia társadalomtörténeti kutatások az „Annales” alapítása óta milyen jelentős eredményeket értek el, némi derűvel olvastam Albert Soboul 1965-ben elhangzott elégedetlen szavait arról, hogy nem kielégítő a társadalomtörténet művelése, hogy a francia szakmunkákban tulajdonképpen csupán a gazdaságtörténet függelékeként szerepel a társadalomtörténet.¹ Egy egészen új, a maga műfajában kitűnő munka szerzői azt állapítják meg: „A francia kispolgárság története a két háború között rendkívül kevésbé ismert. A francia történészek alig érdeklődnek iránta, mivel a levéltári források még nem használhatóak teljesen szabadon.”²

Az utóbbi tíz-tizenöt évben azonban több figyelemre méltó társadalomtörténeti feldolgozás jelent meg, tekintélyes a száma a középrétegekkel, a kispolgársággal foglalkozó tanulmányoknak is, ámbar ezek egy része 1945 előtt készült. Az viszont kétségtelen, hogy a XX. századi kérdések kutatásában elsősorban szociológusok, közgazdászok, politológusok jeleskednek s maguk a par excellence történészek inkább a korábbi korszakok iránt mutatnak érdeklődést.

Ha van is vita arról, vajon a kívánatos társadalomtörténeti feldolgozásnak milyen szakágak módszereit és eredményeit kell egyesítenie és milyen arányban, hogy a kvantitatív struktúraelemzés mit adhat, végső fokon egyetértenek abban, hogy a jó társadalomtörténésznek egyben szociológusnak és gazdaságtörténésznek is kell lennie; hogy sem a pusztá statisztikai adatok, struktúra-képek, sem az egyszerű leírások önmagukban nem

*Nevetséges lenne, ha a francia társadalomtörténeti irodalmat és kutatásokat akarnám bemutatni itthon, vagy olyan munkákra hívnám fel a figyelmet, amelyeket demográfusaink, történeti statisztikusaink, szociológusaink nálam jobban ismernek. A kispolgárság két háború közötti helye a társadalomban és életmódjának alakulása volt az a kérdéskör, amelynek korabeli és jelenkori francia irodalmával *részben* megismerkedve – a szerkesztőség felkérésére – mégis úgy gondoltam, hogy a téma megengedi egy rövid tájékoztató összeállítását. Tájékoztatót, amely a kérdések összességét egyáltalán nem tartalmazza, inkább csak kiragad közülük néhányat; és nem ad bibliográfiát sem, csupán esetlegesen utal néhány könyvre, tanulmányra.

¹L’histoire sociale. Sources et méthodes. Colloque de l’Ecole Normale Supérieure de Saint Cloud 15-16 mai, 1965. Paris. 1967. 9. s köv. Ez egy 1965-ben tartott konferencia anyagát közli, amelyen a franciaországi egyetemek és intézmények 200 kutatója vett részt. (1951-ben jóval szerényebb keretek között rendezték az első ilyen tárgyú tanácskozást: Histoire sociale. Strassbourg 1957.) A történészek meghívták a rokontudományok képviselőit is, mégpedig az ember-földrajz, demográfia, gazdaságtörténet, irodalomtörténet és vallástörténet területéről.

²Christian Baudelot–Roger Establet–Jacques Malermot: La petite bourgeoisie en France. Cahiers libres 270–271. Paris. 1974. 40.

elegendők, s hogy — amit nyomatékosan hangsúlyoznak — a társadalomtörténetnek dinamikusnak kell lennie, a történetiséget nem utolsósorban a változás bemutatása révén kell érzékeltetnie. A történészek azt hangoztatják, hogy társadalomtörténetet nem lehet írni, ha „hátat fordítunk” a történeti eseménynek, a cselekvő embernek.³ Pierre Vilar szellemes megfogalmazása szerint „Nem a gazdagságot és a szegénységet kell kutatni, hanem a gazdagodást és az elszegényedést,” vagyis a folyamatot.⁴

A feldolgozással szemben támasztott igényességnek megfelelően a források körét is nagymértékben kiszélesítik. Nemcsak a népességi, foglalkozási, jövedelmi stb. statisztikákat és forrásokat használják, hanem mindazokat a magánlevéltárakat és egyéb anyagokat, amelyek egy réteg politikai, vallási, kulturális állapotára, nyelvi kifejezőmódjára, életének minden megnyilvánulási területére fényt vethetnek.⁵ A társadalomtörténetet tulajdonképpen a legteljesebb, legszélesebb értelemben felfogott történelemnek tekintve, a sokoldalú elemzést ugyancsak a teljességig szeretnék kiterjeszteni.

A „középosztály”, a kispolgársággal foglalkozó irodalom egy része — s nemcsak számos, a két világháború között megjelent kötet — távolról sem ilyen igényes. Nem egy kiadvány marad meg a felszínes elmélkedés színvonalán, vagy a társadalomtörténeti fejtegetést ígérő cím mögött csupán a polgárság, a „középosztály” apologetikája, esetleg védelme húzódik meg.⁶

A szakmai szempontból színvonalas kiadványok között alig akad olyan, amely csupán a két világháború közötti időszakot tárgyalná. Már a korabeli irodalom is igyekezett kiterjeszteni időhatárait, érthetően, az előtörténet irányába, ugyanakkor elvi, általános, esetleg módszertani kérdésekre is kitért. Napjaink szakmunkái szintén nagy időszelleteket választanak: legalább a XX. századot, sőt még a XIX. század utolsó felét-harmadát is átölelik. A szociológus, közgazdász, politológus szerzői gárda érdeklődéséből következően nem állnak meg 1945-nél. Éppen ellenkezőleg: tulajdonképpeni vizsgálatuk tárgya a második világháborút követő társadalmi változás. Ennek következtében e munkákban nem kap különleges helyet a két világháború közötti korszak: vagy „csak” történeti előzményként, vagy egy legalább 100 évet átölelő folyamat részeként sze-

³Ld.: az 1965-ös konferencia anyagát, azon belül Soboul (13.), Crubellier (36.), Vilar (44.), Lemaire (115. s köv.) előadását, felszólalását. A *Revue française de sociologie*, a *Revue économique*, a *Revue historique* tanulmányai Matarassotól, Vilartól, Daumard-tól, Bouvier-től szintén hasonló gondolatokat fogalmaznak meg a 60-as évek második felében. A történetiség, a történeti esemény, a történeti forrás kérdéseit részletesebben tárgyalja és igen kitűnő elemzést ad az irodalomról *Maurice Duverger*: *Méthodes des sciences sociales*. Paris 1964. 3. kiad. A társadalomtudományok módszereivel foglalkozik, a történelemtudományt is érintve, *Roger Pinto–Madelaine Grawitz*: *Méthodes des sciences sociales*. Paris. 1969. 3. kiad. csaknem ezer oldalas kötete. *Jean-Jacques Carré–Paul Dubois–Edmond Malinvaud*: *Abrégé de la croissance française. Un essai d'analyse économique causale de l'après-guerre*. Paris. 1973. 13. a maguk módszerét „analitikus, történeti és kvantitatív” módszernek nevezik.

⁴L'histoire sociale 35. Crubellier idézi Vilar szavait.

⁵Uo. 115. s köv. Lemaire előadása (Les sources contemporains: les XIXe siècles en France) az irodalom java mellett felsorolja a Franciaországban számba vehető forrástípusokat is. Szeretném külön is felhívni a figyelmet az olyan jellegű munkákra, mint *Dubois*-é: *Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*. Paris. 1964, noha ez korszakomon kívül esik.

⁶*Gatean Pirou*: *La crise du capitalisme*. Paris. 1936. 2. kiad. *Georges Izard*: *Les classes moyennes*. Paris. 1938. A szerző a középosztály védelmére alakult parlamenti csoport főtitkára. *Alphonse Schwartz*: *Testament d'un petit bourgeois*. Paris. 1969.

repe.⁷ Így e munkák számot tarthatnak az 1918 előtt és az 1945-öt követő korszak kutatóinak érdeklődésére is.

Az egyik legérdekesebb kérdés az, hogyan közelítik meg a francia szerzők a középrétegek, a *kispolgárság fogalmát*, hiszen ez elválaszthatatlan az egész társadalom osztályszerkezetétől, illetve általánosabban az osztályfogalom problémájától. Mivel csekély kivételtől eltekintve nem marxista vagy magukat nem marxistának valló szerzőkről van szó, s egyáltalán: a szerzők „elméleti” kiindulópontjában természetesen nincs valamiféle „azonosságra” törekvés, a társadalom tagozódása, osztályszerkezetének, magának az osztálynak a megítélése minden szerző számára külön gondot jelent, s a művekben rendszerint tekintélyes helyet foglal el terjedelmileg is az erről alkotott nézetek kifejtése. A XVIII–XX. század filozófusainak, gondolkodóinak egész sorát vonultatják fel; Louis Blanc, Saint-Simon, Guizot és mások mellett behatóan foglalkoznak Marx és Engels megállapításaival. Ez utóbbiakat a szerzők túlnyomó többsége az egyik lehetséges megoldásnak tekinti csupán, illetve úgy véli, hogy a marxista osztály-meghatározást, mely egyetlen tényezőre koncentrál, továbbiakkal kell kiegészíteni. Egy adott társadalom részletes leírása, csoportokig menő elemzése esetén, mint mondják, a nagy osztálykategóriákat tovább kell bontani, finomítani; egy-egy társadalmi réteg történeti elemzése során nem csupán a termelőeszközökhöz való viszonyukat kell számba venni. Ez oly evidens, hogy – gondolom – a mi részünkről csupán azt kell hozzátenni: a marxi társadalomstruktúra és osztályértelmezés egyáltalán nem zárja ki a termelőeszközökhöz való viszonyon túlmenő, további tényezők számbavételét. A marxi teóriát mereven értelmezve vagy akár vitatva, végül mégis átvesznek Marxtól szempontokat s ez még azoknak az esetében is így van, akik egyébként eléggé határozottan bírálják Marx és Engels nézeteit, jelzett és vélt „egyoldalúságuk” miatt.⁸

A különböző munkákból ennek ellenére alapjában véve a modern társadalom négy „osztály”-ra tagolása bontakozik ki: 1. a nagyburzsoázia, az uralkodó osztály, amelybe belefoglalják a nagybirtokosságot s annak arisztokrata tagjait; 2. a munkásság, ideértve az agrárproletárokat is; 3. a „középosztály”, 4. a parasztság.⁹ Ez a kiindulópont már

⁷Nagyobb részletességgel tárgyalja az 1914 előtti korszakot: *Charles Morazé*: La France bourgeoise XVIIIe–XXe siècles. Paris. 1947. C.–J. *Gignoux*: La crise du capitalisme au XXe siècle. Paris. 1943. Société d'Éditions Économiques et Sociales. *Félix Colmet Daage*: La classe bourgeoise. Paris. 1959. – Több korszakot fog át s igen behatóan foglalkozik az 1945 utáni korszakkal: *Marguerite Perrot*: Le mode de vie des familles bourgeoises, 1873–1953. Paris. 1961. Recherches sur l'économie française 4. *Pierre Bleton*: Les hommes des temps qui viennent. Essai sur les classes moyennes. Paris. 1956. Les Editions ouvrières. Economie et humanisme. *Carré–Dubois–Malinvaud*: i. m. *Baudelot–Establet–Malerlot*: i. m.

⁸Pl. *Maurice Halbwachs*: Les classes sociales. Les cours de Sorbonne 1942. Paris. Nagyra értékeli Marx megállapításait (ces formules sont célèbres et pleines de sens – 103), de előadása az osztályt Saint-Simon és Marx alapján adja meg (23. s köv.). *Bleton* 11. s köv. általában bírálja Marxt, de gyakorlatilag, mint látni fogjuk, sok mindent átvesz tőle. Az a kérdés, hogy a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonya az osztályhelyezeten túl egy sor más relációban is jelen van, s így számba is kell venni, részben a források oldaláról, részben a történeti esemény kapcsán, a makro és mikro történet vonatkozásában is felmerült. L'Histoire sociale 121–122. és 38.

⁹*Lucien de Chilly*: La classe moyenne en France après la guerre: 1918–1924. Paris. 1925. 17. s köv. A társadalmi osztályt nemegyszer mint „concept opératoire”-t kezelik csupán: *Baudelot–Establet–Malerlot* 13. A társadalmi osztály problémájának helye az általam átnézett könyvekben is jóval nagyobb, mint azt itt érzékeltetni tudtam.

önmagában rejti a további félreértéseket és vitát vált ki Franciaországban is, éppen azért, mert nem egyértelmű elveket alkalmaz, s mert alapvetően fontos tényezőket elmos.

Azok a kiadványok, amelyek a Centre d'Études et de Recherches Marxistes gondozásában jelennek meg, határozottan bírálják kollégáikat, akik a marxi osztályfogalmat nem fogadják el fenntartások nélkül. Ezt inkább általános jellegű és kevésbé a történeti részleteket elemző munkáikban teszik, s néhány kérdéssel maguk is nehezen birkóznak meg.¹⁰

A nagyburzsoázia (gyakran csupán a burzsoázia kifejezést használják), valamint a proletariátus megítélésében a szerzők egy része a marxi gondolatmenetet követi, természetesen tekinti a termelőeszközökhez való viszony figyelembevételét. Nincs vita a tekintetben, hogy e két osztály valóban osztály, amely külön-külön homogén jellegű. A kettő között elhelyezkedő rétegeket azonban „középosztályoknak” fogják fel, jóllehet tisztában vannak azzal, hogy itt homogenitásról egyáltalán nincs szó. A „középosztályt” társadalmi „útkereszteződésnek” tekintik, ahol különböző irányból érkezők találkoznak, nagy „gyülekezőhelyként” írják le.¹¹ Elfogadva tehát – túlnyomóan kimondatlanul – azt a marxi, engelsi felfogást, hogy az uralkodó osztályok és a kizsákmányoltak között „köztes rétegek” helyezkednek el, e rétegeket osztályonként értelmezik s így önmaguk számára is megnehezítik klasszifikálásukat. Az irodalom túlnyomó része, az 1945 előtti kiadványok feltétlenül „középosztályról”, pontosabban „középosztályokról” (*classes moyennes*) beszélnek, s csak az újabb szakmunkákban szerepel a középrétegek kifejezés, ami a többiekétől eltérő, a realitásokat jobban vagy jól megközelítő szemlélet következménye.¹² A marxista kutatóközpont tagjai a „középosztály” kifejezést elfogadhatatlannak tartják s azt hangsúlyozzák, hogy a „középosztály” nem más, mint a burzsoázia alsó rétege s ezért ennek megfelelően kell megadni jellemzőit is.¹³ A középrétegeknek osztályként való kezelését azonban olyan szerzők is vitatják, akik egyébként a marxi osztályfogalmat nem tartják kielégítőnek. Van aki úgy véli, hogy a „*moule baptisé classes moyennes*”-t tulajdonképpen azoknak „találták ki”, akik burzsoákká szeretnének válni, hiszen, mint egyébként helyesen megállapítja, a „középosztály”, mint osztály, sem gazdasági, sem társadalmi értelemben „nem fed realitást”, azaz nem alkot egységes osztályt. „A középosztály formulája tehát zászló, amely körül azok a csoportok gyülekeznek, amelyeket megijesztett a munkásmozgalom... a középosztály... nem más, mint az elszegényedett, vulgarizálódott burzsoázia, nem más, mint a lezüllött burzsoázia.”¹⁴

A fogalmi rendszer zavarából következik az is, hogy a kispolgárságot nemcsak besorolják a „középosztály” kategóriájába, de igen gyakran azonosítják is azzal, a „középosztály” és a kispolgárság kifejezéseket szinte szinonim fogalmakként használják, a „polgár” egyaránt jelentheti a középrétegeket és a kispolgárságot.¹⁵

¹⁰ Maurice Bouvier-Ajam: *Les couches sociales moyennes en France au temps du capitalisme monopoliste d'Etat*. Paris, é.n. Les Cahiers du Centre d'Études et de Recherches Marxistes.

¹¹ A különböző nézeteket részben idézi, részben vitatja uo. l. s. köv.

¹² Bouvier-Ajam, Baudelot–Establot–Malerlot, Bleton.

¹³ Bouvier-Ajam: 5., 7.

¹⁴ Bleton: 131., 134. Ebből viszont arra a következtetésre jut, hogy „Ce qui compte, nous semble-t-il, c'est le désir qu'on a de leur appartenir.” 13.

¹⁵ Jan Kanapa szerint a kispolgárság „különböző formákban írja be magát a 'középosztály' rubrikájába”. Maxim Gorkij: *Les petits-bourgeois*. Paris. 1949. J. Kanapa előszava 4. Chilly: 40.: „La

Mindezek szinte lehetetlenné teszik az elméleti általánosítás szintjén való definiálást, a közties rétegek összetartozása alapjának meghatározását. A nehézségeket minden szerző látja, s van, aki ki is mondja azt a nézetét, hogy „ténylegesen lehetetlen olyan meghatározást találni, amely teoretikusan kielégítő lenne”, s éppen ezért azt tekinti a legmegnyugtatóbbnak, ha egyszerűen felsorolják a „középosztályba” tartozó rétegeket.¹⁶ Ezt az álláspontot talán éppen azért tarthatjuk rokonszenvesnek, mert tulajdonképpen a definíció igényével fellépők nagyobb része sem tesz mást, mint felsorol.

Így azután az egyes kiadványok távolról sem uniformizáltak, noha a lényegyet tekintve végeredményük eléggé egységes. Meglehetősen széles körben elfogadott és ma is gyakran idézett François Simiand professzornak a két világháború között született megfogalmazása. Eszerint „A középosztály olyan kategória, amelybe azok a személyek és családjaik tartoznak, akiknek közepes jövedelmük és gyakran ilyen családi vagyonuk van, akik közbenső-közvetítő helyet foglalnak el a legmagasabb társadalmi osztály, valamint az ipari munkások és a bérmunkások között. Ez a kategória leginkább a városi, nevezetesen a kisvárosi népesség kategóriája. Magába foglalja az iparosság felső rétegét, a kis- és középkereskedőket és gyárosokat, a szabadfoglalkozásúak egy részét és a középszintű köztisztviselőket.”¹⁷ Mivel általánosításra törekedett, meghatározása is tág teret nyit az értelmezésnek a „közepes” színvonalat illetően, amely egy országon belül is problémát okozhat s országonként különbözhet.¹⁸ A részletes kifejtésekből kiviláglik, hogy bár általánosan elfogadott a középrétegek három nagy csoportja (kereskedelem, ipar, tisztviselő–alkalmazott–szabadfoglalkozású), az egyes szerzők nem feltétlenül ugyanazokat sorolják közéjük. Ez attól is függ, az illető szerző hogyan értelmezi a középrétegek („középosztály”) és a kispolgárság viszonyát. Ha általában rétegek, csoportok jellemzőit, összképét kell megadni, az irodalom meglehetősen egységes és biztonsággal mozog; amikor azonban a tényleges besorolásról van szó, jóval több a bizonytalanság. Míg egyeseknél a felsorolt csoportok inkább emlékeztetnek a kispolgárságra (kiskereskedő, kisiparos, alacsony besorotású közhivatalnok, alkalmazott, az üzleti világ kis ügynökei, akiket a börzén „pieds humides”-nek neveznek stb.),¹⁹ másoknál nyomatékosan szerepel a magánzó, az állami- és földjáraadékból élő s olyan egyéb kategória, amely mindenképpen magasabb gazdasági-társadalmi helyzetet fejez ki.²⁰ A szerzők egy része elutasítja a középrétegek fogalmának olyan kiterjesztését, amely a kistulajdonost, a kistisztviselőt s a munkásarisztokráciát is magába foglalja.²¹

A szerzők többsége viszont úgy látja, hogy éppen „a bérből-fizetésből élők körül lehetne keresni a kispolgárság új oldalát”, nem felejtkezve el természetesen a gazdasági

véritable classes moyenne... la petite bourgeoisie si l'on veut.” Az ehhez hasonló nézeteket ismerteti és vitatja *Bouvier-Ajam*: 1–2. Megkülönbözteti a középrétegeket és a kispolgárságot *Morazé*, *Bleton*, *Baudelot–Establet–Malermot* és mások.

¹⁶ *Izard*: 11.

¹⁷ Idézi: *Halbwachs*: 117. Simiand azok közé tartozik, akik a 30-as évek elején a társadalomtörténet művelésének Franciaországban új fejezetet nyitottak. Ld. Soboul szavait: *L'histoire sociale*: 12.

¹⁸ A nehézségek egyik forrása a statisztikai felvételek különbözőségében is rejlik. *François Perroux*: *L'artisanat dans le capitalisme moderne*. Paris. 1938. 4., 7.

¹⁹ *Halbwachs*: 120.

²⁰ *Baudelot–Establet–Malermot*: 30. *Chilly*: 19. s köv. *Lucien Romier*: *Explication de notre temps*. Paris. 1925. 205. s köv. *Wladimir d'Ormesson*: *Qu'est-ce qu'un Français?* Paris. 1934. 43–44.

²¹ *Bouvier-Ajam*: 7.

életben aktív csoportjairól sem.²² A XX. századi társadalmi változásokat, a középrétegek, a kispolgárság korábbi, „klasszikus” arculatának megváltozását hangsúlyozza az a megállapítás is, hogy egy modern Rastignac akkor is kielégítheti ambícióit, ha havibéres marad, sőt, ez még biztonságot is ad számára.²³

A Centre d'Études et Recherches Marxistes kutatói számos vita és több szerző közös munkájának eredményeként a következő szempontokat ajánlják: „a közös pont, amely a középrétegekhez tartozókat gyakran jellemzi, olyan funkció, szolgálat ellátása, amely közvetítő jellegű a többi ember és a tárgyi világ között.” Ezt az első pillanatban meghökkentető megállapítást az orvosra, ügyvédre, kisiparosra, a kereskedőre vonatkoztatják, aki kérésre-megbízásra végzi munkáját, illetve gondoskodik az áruelosztásról. További általános jellemzőnek tartják, hogy a középrétegek tagjai „függetlenek”, amennyiben nem tartoznak sem az uralkodó, sem az elnyomott osztályokhoz, „jövedelmük nagy része közvetlenül vagy közvetve az extra-profitból származik, mégis, érdekeik különböznek az 'igazi burzsoázia' érdekeitől”. Ez a koncepció szinte teljesen mellőzhetőnek tekinti az életmód vizsgálatát, viszont fontosnak tartja, hogy a középrétegek egyes csoportjai milyen osztálytudattal rendelkeznek, milyen osztályhoz tartozónak vallják magukat. Végül is úgy summázzák felfogásukat, hogy „a marxista kritérium megengedi, hogy egy csoportba vonjunk igen különböző kategóriákat, amelyek kívül esnek az alapvető osztályokon és azokhoz evidens módon nem kapcsolódnak, és hogy ezeket „közép (kategóriáknak) nevezzük”²⁴

E definíció, úgy vélem, nem minden tekintetben haladja meg a már megismert kísérleteket, s az elméleti általánosítás igényét sem elégíti ki teljesen. Nem hiszem, hogy a középrétegek, a kispolgárság társadalomtörténete mellőzheti az *életmód*, s az ezzel összefüggő kérdések vizsgálatát. Ez a tényező van olyan fontos, ha nem fontosabb, mint az, hogy a középrétegek milyen osztályhoz tartozóknak vallják magukat.

Kevés olyan részletes elemzést találtam, amely elkülöníti a középrétegektől a kispolgárságot és azt önállóan tárgyalja. Ezek között a legfigyelemre méltóbb a már idézett szerzői hármas kötete, amely szintén felteszi a kérdést, most már csupán a kispolgárságot illetően: „Milyen alapon lehet egyetlen kategóriába sorolni azokat az embereket, akik nagyon is különböznek? Ha a kiskereskedő, a szakember, a Galeries Lafayette alkalmazottja, a tanító, a pénzügyi tisztviselő mind 'egyformán' kispolgár, mit jelent akkor az 'egyformán'? ” A közös jegyet úgy látják megtalálhatónak, ha a lehető legpontosabban állapítják meg az egyes rétegek társadalmi magatartásának tipikus tényezőit: a jövedelmet, beleértve annak eredetét, a fogyasztást, a takarékoskosságot, a lakásviszonyokat, a születési arányszámot, a politikai magatartást stb. Nyomatékosan hangsúlyozzák azt a helyes nézetüket, hogy a foglalkozás önmagában véve nem kielégítő klasszifikáló jegy, s rámutatnak arra a nálunk is jól ismert problémára, hogy a rendelkezésre álló foglalkozási statisztikák éppen a nagytőkések osztályát „tüntetik el”.²⁵

A kispolgárság éppúgy heterogén, mint a középrétegek. Különböző csoportjait együttesen az jellemzi, írják, hogy nem kapitalisták abban az értelemben, hogy nem

²² Baudelot–Establet–Malermot: 20.

²³ Bleton: 199., de 133. is.

²⁴ Bouvier-Ajam: 6–7.

²⁵ Baudelot–Establet–Malermot: 17.

rendelkeznek az ipari termelés eszközeivel és közvetlenül gazdaságilag nem nyomják el a munkásságot, direkt módon nem vesznek részt „az extraprofit kiszorolásában”; mégis, ha különböző módon is, de az extraprofitból részesedve élnek (kereskedelmi haszon, állami alkalmazottként szerzett jövedelem stb.). A kapitalista viszonyok között marginális helyet foglalnak el, sem nem kapitalisták, sem nem munkások. E kötet szerzői félreérthetetlenül Marxnak és Engelsnek a kispolgárságra vonatkozó meghatározásából indulnak ki, nyomatékosan hangsúlyozzák az extraprofitból való részesedés arányának fontosságát. Ezen az alapon tartják szükségesnek olyan tényezők vizsgálatbavételét, amelyek egyrészt a XIX. század közepe óta végbement történeti fejlődés produktumai, másrészt a kispolgárság társadalomtörténeti képeinek teljesebbé, részletesebbé tételéhez járulnak hozzá.²⁶

Több kötet foglalkozik a kispolgárság általános jellemzésén túl az egyes csoportok (kiskereskedők, a kisiparosok, az alkalmazottak, a tisztviselő rétegek) sajátosságaival.²⁷ Rámutatnak, hogy a „legtisztább” kispolgári kategóriák meghatározása sem mindig egyszerű, s hogy a társadalomtörténezsnek részben gazdaságtörténezsnek is kell lennie. Az egyik szerző, aki egyébként helyesen, a két világháború közötti időszak jellegzetes változásának éppen az alkalmazotti-tisztviselői réteg növekedését, ezzel összefüggésben a kispolgárság, a középrétegek karakterének módosulását látja,²⁸ példákkal is megvilágítja a kis-, a közép- és a nagyüzem elhatárolásának nehézségeit. Az üzem vagy vállalkozás, üzlet esetében az ágazatot és technikai színvonalat is tanulmányozni kell, a foglalkoztatottak száma nem feltétlenül perdöntő, hiszen „az, ami a modern vállalatot jellemzi, már kevésbé a munkások száma, vagy az üzleti akciók mennyisége, hanem sokkal inkább a termelés és eladás legújabb technikájának alkalmazása”.²⁹ A kis- vagy középkereskedők kategóriáján belül rendkívüli fontossága van a kereskedés milyenségének. A gyógyszerészt, mondja egy szerző, senki sem tekinti kereskedőnek, „természetesen” nevezik burzsoának, polgárnak, míg viszont a fűszerest mindenki „csupán” kereskedőnek tartja. Ebben a megítélésben nemcsak az iskolázottság eltérő volta jut kifejezésre.³⁰

Finom megkülönböztetéssel élnek a kispolgárságba sorolt állami, köz- és magán-tisztviselőket, valamint az alkalmazotti rétegeket illetően. Jellemzőjüknek azt tekintik, hogy míg a kiskereskedő, a kisiparos „önálló”, „független”, addig az alkalmazott és a tisztviselő – némileg hasonlóan a munkássághoz – alárendelt helyzetben van (noha függőségének mértéke és milyensége természetesen nem azonos a munkásokéval).³¹ Más típusú azonban – folytatják az elemzést – az a függőség, amely az államhoz vagy egy sajátos kollektivitáshoz (pl. vasút) kapcsolódik, s megint más az, amelyik magánvállalkozáshoz, magántulajdonoshoz. Az állam befolyásának erősödése, az állami és közszolgálati adminisztráció számbeli növekedése is oda vezet, hogy az állami és köztisztviselőknek

²⁶ Uo. 18. s köv., 31. s köv., 43.

²⁷ Ld. pl. *Perroux*: i. m.

²⁸ *Bleton*: 27–28.

²⁹ Uo. 36–37. Az idézet a 37. lapon. Példáit már az 1945 utáni Franciaországból adja. Így szerinte egy autógyártó üzem 500 munkással kisüzemnek minősül, de egy hanglemezgyár százzal – nagynak.

³⁰ *Colmet Daage*: 26. Foglalkoznak azzal is, hogy jogi vagy gazdasági szempontból eltérő módon értelmezték a kisiparos kategóriáját a két világháború közötti rendelkezések és felmérések. *Perroux*: 6.

³¹ *Halbwachs*: 117. Hivatkozik arra, az NSZK-ban jó néhány éve megtartott konferenciára is, amely a „középosztállyal” foglalkozott.

nagyobb a társadalmi presztízsük (noha jövedelmük esetleg alacsonyabb), mint más tisztviselői kategóriáké, s maguk is meg vannak győződve társadalmi szerepük fontosságáról. A tisztviselői csoportok réteg-hovatartozásának megítélésekor mértékadónak azt tekintik, hogy az adott beosztás együttjár-e a kezdeményezés lehetőségével és megvalósításával, milyen felelősség hárul rá. Azt a magas szintű réteget, amely egy-egy üzem, vállalkozás irányítását végzi, tehát felelőssége és kezdeményezési lehetősége a legmagasabb fokú, a burzsoáziával rokonítják.³²

Az alkalmazottak egy része (kereskedelmi, áruházi stb.) nemcsak a „középosztály” más rétegeivel mutat hasonlóságot, hanem a munkássággal is, mivel fizikai munkát is kell végeznie.³³

Az egyes tisztviselői kategóriákat olyan szempontból is megkülönböztetik, hogy az állami, a köztisztviselő biztonszágban él, nyugdíja van, míg a gazdasági életben dolgozó ismeri a bizonytalanságot. Az „igazibb” „középosztályi” figurának egyesek éppen az utóbbit tekintik, mivel a burzsoázia jellemzőit (a gazdasági élettel való szoros kapcsolat, kockázatvállalás, takarékosság stb.) sokkal tisztábban őrzi és mutatja, mint a közhivatalnok.³⁴

Nemcsak a tisztviselői, alkalmazotti kategóriáknál keresik a más rétegekhez kapcsolódó vagy azoktól eltérő vonásokat. Úgy vélik, hogy a kisiparos és a kiskereskedő nemcsak elkülönül az ipari munkásságtól és a burzsoáziától, hanem azokkal bizonyos tekintetben rokon vonásokat is mutat. Az ipari munkássággal annyiban, amennyiben maga is részt vesz a termelőmunkában, s a burzsoáziával azért, mert az irányítás, az ellenőrzés, a kezdeményezés feladatát és felelősségét egyaránt neki kell vállalnia.³⁵

Rendkívül impresszívek e francia kiadványok *statisztikai adatai*, számsorai, számításai, grafikonjai, amelyek a legváltozatosabb tényezőket és összefüggéseket dokumentálják. Így az összlakosság létszámát és összetételét vizsgálva arra is kitérnek, hogy a népességszaporulat a szükségletek növelése következtében visszahat bizonyos foglalkozási ágak helyzetére, s ezzel a társadalmi struktúra változására.³⁶ Behatóan tárgyalják a városiasodás folyamatát, okait és következményeit.³⁷ Óriási anyagot és igen sok jó szempontot adnak például a polgári családok életmódját 1873–1953 között vizsgáló kötet adatai. A bevétel-jövedelem számítások alapján hét kategóriát állít fel, s e hét, különböző színvonalú család-típust elemzi. A családi költségvetés-vizsgálatok nemcsak az alapvető tényezőket szerepeltetik (lakás, ételmezés, ruházkodás stb.), de elkülönítik a családfő és a családanya kiadásait, a gyerekekkel kapcsolatos költségeket, az ajándékozásra, jótékonyásra kiadott összegeket is. A család-típusokra vonatkozó átlagokat egymás mellé állítva egy évszázad tablóját tárja elénk e kiadvány. Az egyes család-típusokra vonatkozó statisztikai adatokat kiegészítik „nem hivatalos” forrásokkal: magán-

³² Uo. 118–120.

³³ Uo. 118.

³⁴ *Bleton*: 132–133.

³⁵ *Halbwachs*: 117.

³⁶ *Carré-Dubois-Malinvaud* kötete 1896-tól az 1970-es évekig dolgozza fel a demográfiai, gazdasági adatokat. 1972-es első kiadásukban részletesebb és több adatsort, számítást, grafikont adtak, viszont jóval kevesebb értelmező szöveget. Itt még arra sincs mód, hogy valamennyi szempontjukat és vizsgált összefüggésüket felsoroljam.

³⁷ *Morazé*: 181. s köv. *Bleton*: 103. s köv.

levelekkel és naplókkel, háztartási naplóval, amelyekből az életmód illusztrálására nyernek adatokat.³⁸ Más szerző az egész rétegre vonatkozó képet egy család bemutatása révén teszi életszerűvé.³⁹

A több korszakon átívelő s a gazdasági viszonyok változására figyelő elemzések megvilágítják a kispolgárság egyes rétegein belül és egymáshoz való viszonyukban végbement változásokat is. Keresik a magyarázatot pl. arra, hogy miért képes inkább fennmaradni az a kisiparos, aki maga vagy családjával dolgozik, s miért fogy éppen a nála valamivel jobb gazdasági pozícióban levő, több alkalmazottat foglalkoztató, közepes jellegű műhelyek és üzletek száma? Mindez mennyiben módosítja az egész kispolgárság, illetve a középrétegek portréját?⁴⁰

Mivel a kispolgárság, a középrétegek egyik jellemző tulajdonságának a takarékos-ságot, vagyis azt tekintik, hogy jövedelmét nem éli fel teljes egészében, hanem különböző okokból és célokból (beruházás, fejlesztés, biztonsági tartalék) egy részét félreteszi, elemzik a takarékosági szokásokat s ezek 1914 előtti és utáni változásait, következményeit, társadalmi hatásán túl a gazdasági életre való visszahatását.⁴¹

Nem csekély teret szentelnek a kispolgárság, a *középrétegek politikai, társadalmi szerepének* és tevékenységének, bár ezzel kapcsolatban találhatunk általánosságokat és túlértékelést is. A polgárság és a szabadság eszméjének összekapcsoltságára vonatkozó ismert axióma szerepeltetése és értelmezése is rejt azonban magában figyelemre méltó részleteket, amelyek a „szabadság” nem politikai oldalaira vetnek fényt és e fogalom értelmezését mutatják meg.⁴² Adatszerűen tárgyalják azt is, hogy a kiskereskedő, a kisiparos, a tisztviselő, az alkalmazott rendelkezik-e szakmai érdekvédelmi- vagy szakszervezettel; az milyen jellegű, abban milyen arányban s hogyan vesz részt; e szervezetek hogyan viszonyulnak a munkásság hasonló szervezeteihez stb.⁴³

Számba veszik, hogy az urbanizáció, az életkörülmények általános *modernizálódása* (pl. a kötelező, 14 éves korig tartó oktatás bevezetése 1936-ban) nemcsak a társadalom szerkezetére, egyes rétegek szerepének, súlyának növekedésére vezet, hanem az életmód alakulását tömegméretekben s az egész társadalomra vonatkozóan befolyásolja. Úgy látják, hogy a XX. században veszt korábbi jelentőségéből a jövedelem eredete, közelít

³⁸ *Perrot* kötete alig tartalmaz szöveget, érdeme és hasznossága az adatok összegyűjtésében és rendkívül sokoldalú számításaiiban van. Anyaga több monográfia alapját is képezheti. Az 1920–1940 közötti évekre szerényebb keretek között hoz számításokat, kifejezetten a kispolgárságra, *Morazé*: 198. s köv.

³⁹ *Chilly*: 39. s köv.

⁴⁰ *Morazé*: 202. s köv. *Bleton*: 33. s köv.

⁴¹ *Bleton*: 78. s köv. *Perrot* is külön fejezetet szentel a takarékoságnak. Arra is rámutatnak, hogy a takarékoság elsősorban a gazdasági életben aktívan résztvevők sajátja, az állami- és köztisztviselőnél nem jellegzetes.

⁴² *Baudélet–Establet–Malermot*: 30. s köv. arra az ellentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy a kispolgárság progresszív politikai nézetei (köztársaság, általános választójog, laicizmus stb.) hogyan párosulnak társadalmilag és gazdaságilag – mint írják – reakciókkal, amelyek a kapitalizmus fenntartására irányulnak. *Colmet Daage* viszont azt hangsúlyozza, hogy a polgárság szabadság ideálja nem feltétlenül politikai természetű, hanem a szabadgondolkodást, „az élet berendezésének szabadságára” vonatkozó igényt, a szellem nyitottságát, toleranciáját is jelenti. 30. s köv.

⁴³ *Perroux*: 10. s köv. *Halbwachs*: 139. s köv. Az alkalmazotti, tisztviselőrétegek szervezeteivel talán még többet foglalkoznak, mint a kereskedőkével, iparosokéval.

egymáshoz a köz-, a magántisztviselő és a bérmunkás egyes rétegeinek jövedelme. A több keresővel rendelkező munkáscsaládok jövedelme eléri vagy akár meg is haladhatja egy kis- vagy középpolgári család jövedelmét. A mód viszont, ahogyan s amire költekeznek, továbbra is jellemző. A munkáscsalád, állapítják meg, ha életviszonyainak bizonyos területén képes is „polgárosodni” a két világháború közötti Franciaországban, mégsem veszíti el munkás jellegét. Ha a középrétegek egyes csoportjainak jövedelme közelebb is került egymáshoz, esetleg azonossá vált, ez nem tüntette el az életvitelben mutatkozó különbségeket.⁴⁴ Fokozott figyelmet kell tehát fordítani az olyan tényezőkre, mint szokások, az életvitelt is befolyásoló politikai meggyőződés, kultúra, divat stb. Az életmód kifejezésre juttatja nem kis mértékben azt is, hogy egy réteg hova szeretne tartozni és tényleges elkülönítést is teremt. A kezdő fiatal köztisztviselő, aki nem keres többet, mint egy alkalmazott, életmódjával mégis azt fejezi ki, hogy ő a „középosztály” tagja. De felhozzák annak a vasúti alkalmazottnak a példáját is, aki életét – szakmája következtében – munkásként tölti el, nyugdíjazása után kis boltot nyit, vagy műveli kertjét, vagy valamilyen üzemben felügyelői állást vállal, s ha nem is a „középosztály”, de legalábbis a kispolgárság tagjának tekinti magát.⁴⁵

A vizsgálatok arra is kiterjednek, mit olvasnak, milyen újságot vesznek, melyek a körükben népszerű színházi darabok és filmek, sőt azt is bevonják a társadalomtörténeti leírásba, hogyan jelenik meg a középrétegek egy-egy jellemző alakja az irodalomban. Az életmódhoz, az életvitelhez tartozónak tekintik azt is, hogyan öltözködtek az egyes rétegek, s így megtudhatjuk – többek között –, hogy „egyes bankigazgatók még 1920 körül is megkövetelték, hogy alkalmazottaik keménykalapot hordjanak”.⁴⁶

Végül is úgy tűnik, hogy a kispolgárságra, a középrétegekre vonatkozó munkákban a marxi társadalomelemzés elemei keverednek – szerzőnként, kiadványonként változó mértékben – a polgári szociológia és társadalomtudományok gondolatmenetével, társadalmi struktúra-modelljével. Az elméleti bizonytalanság és tisztázatlanság a középrétegek, a kispolgárság meghatározásában, egymáshoz való viszonyának megítélésében szinte általánosnak mondható. Ennek ellenére, a francia kiadványok igen gazdag anyagot adnak, módszertani szempontból is figyelemre méltóak témához-közelítéseik és számításai; elemzéseik legtöbbször életszerűek, szemléletesek és dinamikus feldolgozásra törekszenek. Nagymértékben érződik azonban, hogy főleg szociológusok és más rokontudományok képviselői, nem pedig történészek a szerzők, mert éppen ez a dinamizmus, a mozgás érzékeltetése tűnik még mindig gyengébb pontnak. A kispolgári rétegek származása, eredete, gyermekeik pályaválasztása, házassági szokásaik, a növekvő számú alkalmazotti, tisztviselő réteg utánpótlási bázisa, általában a mobilitás és iránya kevéssé vonta magára a szerzők figyelmét.⁴⁷

E munkák arra a már ismert tényre is utólag rávilágítanak, hogy amikor a francia társadalomtörténész kispolgárságról beszél, s azt statisztikai-népeségi adatokkal is bemutatja, csak részben gondol arra a társadalmi rétegre, amelyet a mi hazai – azt is

⁴⁴Bleton: 103. s köv., 141. s köv.

⁴⁵Uo. 149. s köv., 205. s köv.

⁴⁶Uo. 191.

⁴⁷Ld. pl. *Georges Bertier*: L'orientation professionnelle de la jeunesse bourgeoise. Paris. 1940 kötetét, mely témája miatt ritkaságszámba megy, noha távol áll attól, hogy kimerítse.

mondhatjuk: közép-kelet-európai történelemből kiszűrt – kispolgár fogalmunk takar. A franciaországi viszonyoknak megfelelően pl. a kispáros kategóriába azokat sorolják, akik 10 munkásnál kevesebbet foglalkoztatnak.⁴⁸

Talán merésznek tűnik a megállapítás, de úgy vélem, hogy a XX. századi, a két világháború közötti társadalomtörténet terén a magyar kutatók nincsenek lemaradva francia kollégáikhoz mérten. Elméleti kérdések terén nagyobb biztonsággal és eredményesebben mozognak, mert munkájuk a marxi osztályfogalomra, társadalomelemzésre épül. Nálunk maguk a történészek is növekvő érdeklődést mutatnak e korszak iránt s már eddig is megjelent több figyelemre méltó tanulmány, a szociológusok, statisztikusok pedig megkezdtek a több periódusra kiterjedő adatsorok összeállítását és értelmezését. Ha számba vesszük a két világháború között publikált kiadványokat is, amelyek semmiben sem maradnak el a francia polgári szerzők munkáitól, esetleg még felül is múlják őket anyagukkal, még inkább indokoltnak látom fenti nézetemet. Néhány és nem mellékes kérdésben gondjaink közösek (az egyes társadalmi csoportoknak rétegekbe, osztályokba sorolása stb.). Azt a tanulságot azonban nagyon is le kellene vonnunk, hogy nagy statisztikai anyagot, szerteágazó forrásokat, szélesen értelmezett életmódot feldolgozni és bemutatni legsikeresebben nem annyira a magányos kutató, mint a kis *kutatócsoport* képes, amelyből nem hiányzik a matematikus, a programozó. Szakmailag igényes társadalomtörténet ugyanis, úgy vélik, s ebben teljesen egyetértek francia kollégáinkkal, már aligha művelhető „homéroszi” módszerekkel.

⁴⁸ *Bleton*: 38. Itt említi azt is, hogy Franciaországban az „artisanat” kifejezés, immár modern szociális-gazdasági tartalommal, s egyben a deklaszalódást jelző melléközöngével, 1920-tól terjed el.